

ՎԻԿՏՈՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ

ԳՆԹՈՒՆԻՆԵՐԸ՝ ԵԿԵՂԵՑԱԾԻՆԱՐԱՐ

Գնթունի իշխանական տունը պատմության թատերաբեմ է իջել մեր թվարկության առաջին դարում:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին սկսելով իր պատմությունը Վաղարշակի (Տըր-դատ Առաջին) մասին, նրան զինակցած հայ իշխանների թվում նշում է ծովագրյա (Սևանա լիճ) հողերի մի մասի կառավարիչ Գնթունի իշխաններին¹: Նա նաև պատմում է, որ երբ Վաղարշակը կազմեց իր արքունիքը, արքունիքում, որպես «զգեցուցանող», տեղ գրավեց Ջենես Գնթունին²: Բացի այդ պահպանվել ու մեր օրերն է հասել Տրդատ Առաջինի հողը Գնթունիներին պարգևելու վիճագիր հրամանագիրը, որը 1908 թվականին Ապարան գյուղում, գյուղացիներից մեկի դռանը գտել է Գալեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը:

Արձանագրության համաձայն

Տիրիդատե[ս] Մեծը Մեծ Հայքի թա[գ]ավոր պարգևեց Գնթունի ցեղից Հոռոմիհրի որդուն Նիգը, Արտա....ա քաղաքը փետրվարին...

Արձանագրությունը հաստատում է Մ. Խորենացու հաղորդած տեղեկությունը. Գնթունիները արքունիքում պաշտոն ստանալուց հետո միաժամանակ ժառանգական իրավունքով դարձան հողատերեր:

Ստանալով Նիգ գավառը (հիմնականում Ապարանի, Արագածի շրջաններ, Հրազդա-

նի շրջանի մի մասը) Գնթունի իշխանները իրենց տիրապետության տասը դարերի ընթացքում այդտեղ կատարեցին ծավալուն աշխատանքներ:

Մեծ է Գնթունիների եկեղեցաշինական գործունեությունը: Բավական է ասել, որ քրիստոնեության մուտքը Հայաստանի ուրիշ ոչ մի գավառում եկեղեցիների կառուցման այնպիսի թափ չստացավ, ինչպես Նիգում: Քասաղի ավազանում 4—5-րդ դարերում քարձրացան ճարտարապետական արժեքավոր շատ կառույցներ:

Գնթունիների տոհմի եկեղեցական կառույցներից վաղագույնը Ապարան ավանում Քառասուն աղբյուրների ակունքի վրա կառուցված Քասաղի եկեղեցին է: Այն բազիլիկ կառույց է, սյուներով քաժանված է երեք մասի: Ծարտարապետ Թորոս Թորամանյանը ենթադրել է, որ եկեղեցին հեթանոսական ծագում ունի³: Եթե այս կարծիքը անգամ վիճելի է, ապա անվիճելի է, որ Քասաղի բազիլիկ եկեղեցին հայկական առաջին եկեղեցիներից է և կառուցվել է 4-րդ դարի սկզբներին: Եկեղեցու արևմտյան ու հարավային դռների քարավորների քանդակները ևս 4-րդ դարի կնիքն են կրում: Եկեղեցու 4-րդ դարի սկզբին կառուցած լինելու օգտին է խոսում ևս մեկ փաստ: Խոյակներից մեկի վրա, ընդհանրացված ձևով, քանդակված են երկու

¹ Մովսեսի Խորենացու պատմություն հայոց, Թիֆլիզ, 1918, էջ 98:

² Նույնը, էջ 108:

³ Թ. Թորամանյան. Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 117:

մարդ, ձախակողմյանը լուսապատկով է, աջակողմյանը՝ ռազմիկի հանդերձով: Գիտնականները գտնում են, որ դրանք Գրիգոր Լուսավորիչին ու Տրդատ Երրորդին են: Պարզ է մի բան, այդ քանդակները պատկերում են այն շրջանը, երբ, ինչպես գրում է Լ. Ագարյանը⁴, հայերի քրիստոնեությունը ընդունելու փաստը դեռևս ստասպելական գունավորում չէր ընդունել, նոր-նոր մտել էր իր իրավունքի մեջ, այսինքն 4-րդ դարի սկիզբը: Հենց այդ ժամանակ էլ կառուցվել է եկեղեցին:

Այդ հույակերտ եկեղեցիով, որի նմանը այն ժամանակ անգամ հայոց արքաները չկառուցեցին, Գնթունի իշխանները նշանավորեցին քրիստոնեության մուտքը Հայաստան: 4—5-րդ դարերում կառուցված մյուս եկեղեցիները իրենց չափերով ավելի փոքր էին և չունեցան Քասաղի եկեղեցու վեհությունը:

Զովունի գյուղի 4—5-րդ դարերի եկեղեցական կառույցները չորսն են: Թ. Թորամանյանը գրում է, որ գյուղի մեջ եղել է Թալիցի մեծ կաթողիկե եկեղեցու նման եկեղեցի, որ հավասարված է եղել հողին⁵: Այժմ այդ եկեղեցու ավերակները մնում են Ապարանի ջրամբարի ջրերի տակ: Կանգուն են ս. Պողոս-Պետրոս, սուրբ Վարդան, Թուխ Մանուկ եկեղեցիները: Համեմատաբար լավ է պահպանվել Թուխ Մանուկ եկեղեցին: Այն միանավ կառույց է: Եկեղեցին 1862 թվականին նորոգել են Մահմադի Հակոբը և իր որդի Սարգիսը:

Ս[ուր]բ մատուռս Թուխ
Մանուկայ նորոգե[ց]այ
Մահմադի Յակոբ և որդին
իր Սարգիս 1862 ամի
և կծառայեն ամա:

Ավանդության համաձայն, Ավարայրի ճակատամարտում զոհված Գնթունյաց տոհմի նահապետ Տաճատի մարմինը բերվել և թաղվել է Զովունիում: Տաճատի դամբարանին կից կառուցվել է փոքր միանավ եկեղեցի: Դամբարանն ու եկեղեցին կոչվել են սուրբ Վարդան: Դամբարանը կրկնահարկ է, շարված է սրբատաշ քարով: Դամբարանն ու եկեղեցին կառուցվել են հավանաբար Ավարայրի ճակատամարտի տարում՝ 451 թվականին:

Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին սկզբնապես նույնպես միանավ է եղել: Հետագա փոփոխությունների հետևանքով այն վերածվել է

սրահավոր, գմբեթավոր եկեղեցու: Պողոս-Պետրոս եկեղեցին կառուցել է Գրիգոր Գնթունին:

Զ[րիստո]ս Ա[ստուա]ծ յիշես
ԶԳրիգոր Գն-
թունեաց տէր:

Գրիգոր Գնթունու արձանագրությունը մնացել է եկեղեցու հյուսիսային պատի նախնական հատվածներից մեկի վրա: Եկեղեցին կիսավեր է, կանգուն են պատերը միայն: Ժամանակին Թուխ Մանուկ և սուրբ Վարդան եկեղեցիները տեղափոխվել ու կառուցվել են լեռան գլխին:

Նիգ գավառում Հայոց Եզր Ա կաթողիկոսի (630—641) ձեռնադրված հիշված Փարածակերտ գյուղը Զովունին է: Ծիշտ կլինի նկատել նաև, որ Եզր կաթողիկոսն ինքն էլ Գնթունի է եղել: Նրա քույրը ամուսնացած էր Կոմիտաս կաթողիկոսի (615—628) եղբոր հետ: Այդ ամուսնությունից ծնվել է Թեոդորոս վարդապետ Քոթեմավորը⁶: Այս խնամփութությունն էլ հանդիսացել է այն հովանավորության արդյունքը, որ Կոմիտաս կաթողիկոսը հայրապետանցում տաճել է նրա նկատմամբ և նշանակել է Դվինի սուրբ Գրիգոր եկեղեցու փակակալ⁷:

5-րդ դարի կառույցներից է Զարջառիսի միանավ բազիլիկ եկեղեցին: Այս եկեղեցու միայն մի պատն է պահպանվել: Եկեղեցու առանձնահատկությունն այն է, որ պահպանված հատվածում արևելյան խորանը լուսամուտ չի ունեցել:

Մուսվյան գյուղի հին գերեզմանոցի մեջ մնում է եկեղեցու հյուսիսային պատի մի հատված: Պատի ոճից երևում է, որ 5-րդ դարի կառույց է:

Գնթունիները եկեղեցիների կառուցման համար ընտրել են ամենահարմար դիրքերը և թվում է, որ նրանց ճարտարապետ-շինարարները ուղղակի շենքերը համադրել են բնությանը: Ասվածի լավագույն ասպ-ցույցն են Աստվածընկալի հին համալիրը, նախկին Քասաղ գյուղի մոտ կառուցված եկեղեցին և Գնթունիների մյուս բոլոր շինությունները:

Աստվածընկալի հին համալիրը բաղկացած է փոքր, միանավ եկեղեցուց, դրան աջից կցված են մի ավելի փոքր ու նեղ խորանով եկեղեցի, արևմտյան մասում

⁶ Պատմություն Յովհաննու Կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867, էջ 308:

⁷ Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն. Բաղդատուրեամբ ձեռագրաց, հանդերձ սուսաբանի և ծանոթություններ ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939, էջ 98—99:

⁴ Լ. Ագարյան. Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, էջ 26:

⁵ Թ. Թորամանյան. Նյութեր..., էջ 128:

դռնով հաղորդակցվող սենյակ: Ծարտարապետ Թ. Թորամանյանը կասկած է հայտնել, որ այս եկեղեցին ևս դամբարան-վկայարան է եղել⁶: Համալիրը կառուցված է դեպի Քասաղի ձորը իջնող ճանապարհի ձախ կողմում: Քասաղ գետի վրա կախված հրվանդանի ծայրին: Երկու կողմերից ձորափերի ուղղահայաց ժայռակտրվածքները համալիրը դարձնում են գրեթե անտիկ:

Քասաղ գյուղի մոտ գտնվող եկեղեցին կառուցվել է գետի ոլորամներից մեկի հետ հրվանդան կազմող բարձրության ստորոտում: Եկեղեցին միանավ է, չափավոր մեծության, կտուրը և պատերը քանդված են: Հրվանդանի վրա մնում են բնակելի տների հետքեր, կան հին և միջնադարյան տապա-նաքարերով գերեզմաններ: Հավանաբար այստեղից է գյուղ տարվել ու սրբանշան մի շատ հետաքրքիր սյան բեկոր: Սյան մի երեսին քանդակված է թևատարած մարդ: Նա յուրաքանչյուր ձեռքում բռնել է խաղողի ողկույզ: Հնագետ Բաբգեն Առաքելյանը գրել է, որ «Այս դժվար բացատրելի քանդակը, հավանաբար, առասպելական կամ կուլտային ճշանակություն ունի: Կոթողի ձևը, ինչպես և ինքը քանդակը բավականաչափ արհաիկ են, թերևս 4—5-րդ դարերի գործ է»⁷:

7-րդ դարը նույնպես կառուցումների դար է եղել: Այս դարում են կառուցվել Վերիվանքը, Բուժական գյուղի հարավ-արևմուտյան մասում գտնվող եկեղեցին: Այս դարի վերջերից է սկսվել Թեղենյաց վանքի գործունեությունը:

Լուսագյուղի Վերիվանքը կառուցվել է գյուղից մեկ կիլոմետր հեռու, լեռնալանջին: Եկեղեցին միջին մեծության է: Այժմ կանգուն է խորանի աջ կողմի պատի մի հատվածը: Քարերը սրբատաշ են: Հայկական ճարտարապետության մեծ գիտակ Ն. Մ. Տոկարսկին եկեղեցու կառուցումը դնում է 637—660-ական թվականների միջև⁸: Վերիվանքից մեկուկես կիլոմետր հեռու, լեռան ստորոտում կան մի ուրիշ եկեղեցու ավերակներ: Այս ավերակները գյուղացիները Թուխ Մանուկ են կոչում: Թուխ Մանուկը ավելի քիչ մանրամասներ է պահպանել. մնում են խորանի մասի կրաշաղախ կամրջակը միայն և պատերի հիմքերը: Երեսպատման քարերը, որոնցով հնարավոր կլինեք պարզել եկեղեցու կա-

ռուցման ժամանակը, անհետացել են: Այս եկեղեցին ևս Գնթունիներն են կառուցել, քանի որ Նիգի մյուս տները այս կողմերում կառուցումներ չեն արել:

Բուժականի արևելյան կողմում գտնվող Թեղենյաց վանքը իր գործունեությունն սկսել է 7-րդ դարի վերջերից, մատենագրության մեջ հիշատակվում է 8-րդ դարի սկզբներից: Այստեղ եկեղեցական շենքեր չեն պահպանվել: Հավանաբար 12—13-րդ դարերում եկեղեցական մոտ համալիրներ կառուցելուց հետո եկեղեցական հին շենքերը անխնամ են մնացել ու ավերվել, ծածկվել են հողով: Դրա լավագույն ապացույցը կարող են լինել գավթի արևելյան պատին կից արտաքուստ ճշմարիտ շինության մնացորդները: Թեղենյաց վանքից արևելք կա ևս մեկ եկեղեցի: Այն 7-րդ դարի խաչաձև, տրոմպային փոխանցումով գմբեթավոր եկեղեցի է⁹: Պահպանվել են եկեղեցու հյուսիսային պատը և բեմի արսիդի մի մասը: Բեմի կամարը շեշտված պայտաձև է: Հարավային պատի արևելյան մասում մնում է արտասովոր չափի դուռ. այն որմնախարսից վերև ունի ընդամենը 75 սանտիմետր բարձրություն:

Նորաշեն գյուղի եկեղեցին հիմնահատակ կործանված է. հողի երեսին մնում են պատերի կրաշաղախ հիմքերը միայն: Հիմքերի չափերից ելնելով կարելի է ասել, որ այն եղել է միջին մեծության ուղղանկյուն կառույց: Այս եկեղեցու քարերի և սյունաքարերի մի մասը օգտագործվել է 1830-ական թվականներին կառուցված եկեղեցու համար որպես շինաքար: Հին սյունաքարերը ունեն 1,5 մետր երկարություն, քարերի անկյուններում փորված են առուներ: Քարերից մեկի վրա խաչելության վերևում կա մարդու պատկեր: Սյունաքարերի մշակման այս ձևը 7-րդ դարի առաջին քառորդից ուշ չի կարող լինել¹⁰:

7-րդ դարի վերջին տասնամյակում Հայաստանում իշխանության գլուխ անցան արաբ ոստիկանները: Նրանց իշխանության մեկուկես դարը ավերման, ժողովրդի ամենատուկալի կեղեքման ժամանակաշրջան էր: Հայաստանում դադարեց ամեն տեսակ շինարարական աշխատանքը: Գնթունիները ևս այդ ամբողջ ընթացքում շինարարական ոչ մի աշխատանք չկատարեցին:

Հայոց թագավորություն վերահաստատումից հետո Գնթունիները հագրատունյաց արքունիքում կարևոր պաշտոն են

⁶ Թ. Թորամանյան. Նյութեր, էջ 203:

⁷ Բ. Առաքելյան. Հայկական պատկերաքանդակները 4—7-րդ դարերում, Երևան, 1949, էջ 78:

¹⁰ Н. М. Токарский, По страницам истории армянской архитектуры, Ереван, 1973, էջ 82 (դասակարգման տախտակ):

¹¹ Ղ. Ալիշան. Շիրակ, տեղագրություն պատկերացոյց, Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1881, էջ 15:

¹² Թ. Թորամանյան. Նյութեր..., էջ 201:

զբաղեցնում: Խաքան Գնթունու որդի Հասան Գնթունին Սմբատ Ա թագավորի հրամանակատարն էր: Նա Անիին մոտիկ Ուղուզլու գյուղում 10-րդ դարի սկզբին կառուցել է մեծ ու հռչակապ եկեղեցի: Այդ եկեղեցու մասին Հ. Ղ. Ալիշանը գրել է. «... առ ակամբք վտակի փոքու՝ որ թափի ի գետակն Մարիկայ, Ուղուզլու գետոյ, Աշաւոր հին շինուածով մեծի և հռչակապ եկեղեցոյ, որոյ գմբեթ ամբառնայ ի վերայ բոլորապարոյր թեոց կամարաց, արտաքուստ քառակուսի երևելով. և առ երի խորանին ունի երկուստեք մատրունս կամ աւանդատունս կրկնայարկս»¹³: Թ. Թորամանյանը Աշել է, որ հատկապես ուշադրության արժանի են հարավային դռան և ավանդատների քանդակները: Հասան Գնթունին եկեղեցու արևմտյան պատի հյուսիսային կողմում արձանագրել է.

«Ես Հասան որդի Խականայ Գնթունու, յաւերժաբար ըղձացեալ փառիքմամբ յարիմեալ տեղի ապաւինի ի հանդերձեայսն վասն յազնահամբար ու բազմամեղ անձին իմո յաւարոյթեամբ սրտի իմոյ խորհեցա շինել զեկեղեցիս զայս նախարինակ վերին Երուսաղեմի ողորմութեան»:

¹³ Ղ. Ալիշան. Օրհակ, էջ 15:

Վերջին Գնթունին Հակի որդի Տիրոց իշխանն է: Նա Գեղամա լեռներում գտնվող Անձալ գյուղում, որն անցել էր Գնթունիների, եկեղեցի է կառուցել և գյուղը նվիրել է եկեղեցուն, որպեսզի «... նրանք (անձալցիները—Վ. Պ.) ծառայեն ոչ թե մարմնավոր տերերին, այլ միայն այս սուրբ խաչին հավիտյան»¹⁴:

Տիրոց Գնթունին ամենայն հավանականությամբ գործել է 10-րդ դարի վերջին քառորդում: Տիրոց Գնթունիով էլ ալիարտվում է այս շինարար իշխանական տան պատմությունը:

Թեև Գնթունիների կառուցած եկեղեցիները ավերված կամ կիսավեր են, բայց անգամ այդ վիճակում մեր օրերը հասած կառույցները թույլ են տալիս ասել, որ Քասաղի ակունքները եղել են հայ եկեղեցաշինության, եկեղեցիների կառուցվածքային զարգացման օրրաններից մեկը և Գնթունի իշխանները՝ այդ հողերի տերերը, իրենց ուժն ու եռանդը նվիրաբերել են այդ սուրբ գործին:

¹⁴ Խ. Սամվելյան. Հին հայ իրավունքի պատմություն. հ. Ա, Երևան, 1989, էջ 258. Նաև М. Ростовцев. Апаранская греческая надпись царя Тирidata, Аниискaя церкв. С.-Петербург, № 6, էջ 30—31:

